

Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu³²

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA OBRAZLI- ASSOSIATİV İFADƏ ÜSULU

Azərbaycan poeziyası 1960-cı illərin ortalarına doğru bir sıra yeni ideya-bədii keyfiyyətləri ilə yetkinləşmə mərhələsinə qədəm qoymağa başlayır. Bütün bunlar isə hələ 1950-ci illərin sonlarında cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi islahatların ədəbiyyatda, o cümlədən poeziyada da öz əksini tapması ilə mövcud şərait və imkanlardan istifadə etməklə, ədəbi yaradıcılığın ümumi mənzərəsini dəyişmək, sənətdə ideya-bədii cəsarətin səviyyəsini yüksəltmək amili ilə bağlıdır.

1950-ci illərin sonları, 1960-cı illərin əvvəllərinin poeziyası ədəbiyyata bir sıra istedadlı gənclərin-mahiyyət etibarilə tamamilə yeni bir ədəbi nəslin gəlməsi ilə əlamətdardır. Bu proses həm də poeziyada obrazlı poetik təşəkkürün xüsusi inkişaf səviyyəsinə yüksəlməklə, assosiativ ifadə tərzinə keçid mərhələsinə təsadüf edir.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyada obrazlı poetik ifadə tərzinin ən yüksək formasına çatdığından R.Rza, Ə.Kərim və ədəbiyyata yenidən gələn V.Səmədoğlu, Ə.Salamzadə kimi gənclərin bir sıra əsərlərinin təmsalında onun assosiativ təfəkkürə keçid mərhələsi başlanır. Yada salma, xatırlatma və poetik çalarlar, oxşarlıqlar vasitələrinə əsaslanan assosiativ təfəkkür özünün yaranma, inkişaf və formalaşma yollarında bir sıra çətinliklər, mürəkkəbliklərlə qarşılaşır.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyamızda obrazlı- assosiativ ifadə üslubunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq, şeirində, xüsusən bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar doğuluşu ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır.

1960-cı illərin əvvəllərindən poeziyamızda daha sistemli və ardıcıl şəkildə R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salahzadə və V.Səmədoğlunun ayrı-ayrı əsərlərində mövcud olan obrazlı- assosiativ ifadə üsulu qısa bir müddətdə bir sıra ədəbi nümunələr hesabına xüsusi istiqamət təşkil etməyə başladı.

M.Arif, R.Rzanın "Rənglər" silsiləsini təhlil edərkən poeziyada assosiativlik haqqında yazır ki, "Rənglər" oxucuya tədai-əfkar, assosiasiya vasitəsilə xatirələr, duyğular oyaatmaq, onu düşündürmək yolu ilə həyatı və insanları yaxşı öyrənmək, dərinlən dərk etmək məqsədilə yazılmışdır. Oxşarlıqın gözlənilməzliyi, təbii ictimai hadisələri, sənət aləminə əhatə edən müqayisələrin həyatı dolğunluğu, oxucunu xəyala daldırır, düşündürür, onda yeni intibalar oyadır. (A.Dadaşzadə.1967. s.8.)

Bundan bir az sonra şair-ədəbiyatşünas A. Abdullazadə bu fikrə onu da əlavə edir ki, "əslində assosiativ təfəkkür obrazlı təfəkkürün bir növ davamı sayıla bilər. Assosiativ təfəkkür daha incə və zahirən daha mürəkkəb ümumiləşdirmələr vasitəsilə meydana çıxır. Burada bənzəryənlə bənzədilən arasındakı "məsafə" daha uzun olur, məna dərinliyi daha lakonik ifadə tərzinə əsaslanır, ümumi məzmun, konkret hiss və fikir çox zaman yada salmaq və düşündürmək yolu ilə yaranır. Assosiativ təfəkkür obrazlı təfəkkürün ən yüksək formasıdır. (1.s.127.)

Assosiativ təfəkkürün sistemli şəkildə ilk nümunələrinə R.Rzanın "Rənglər" silsiləsində rast gəlirik. Ancaq hələ bundan əvvəl Ə.Kərimin

"Babəkın qolları", "Habibə", "Şəhidliyin zirvəsi", "Başının üstünə bax", "Eyni vaxtda" və elə R.Rzanın özünün "Dəniz nəğmələri" silsiləsində "Realizm", "Belədir" şeirlərində, "Canavar və quzu", "Buruqların söhbəti", "Qaranquş və sərçə" kimi obrazlı-allegorik səpkili poetik nümunələrdə assosiativ ifadə tərzinin müxtəlif səciyyələrdə müəyyən əlamətləri ilə qarşılaşırıq. "Belədir" şeirində assosiasiya, obrazlı təfəkkür onu ifadə edin hər hansı bir misra və ya bənddə deyil, bütövlükdə əsərin məzmunundan doğan nəticədə meydana çıxır.

Sən üst mərtəbədəsən,
Mən aşağıda
İnsan yuvasıdır
Yuxarı da,
Aşağıda.
Sənə də işıq,hava,çörək lazımdır,
Mənə də.
Sənə də duyan ürək lazımdır,
Mənə də.
Bir ovuc buğda da nemətdir,
Bir dənə də
(2.s.9.)

Ə.Kərimin şeirlərində assosiativ ifadə tərzini daha çox konkret məqamlarda "Başının üstünə bax", "Eyni vaxtdır" kimi əsərlərdə isə "Belədir" də olduğu kimi fikrin ümumi nəticəsində ifadə olunur.

Başının üstünə bax!
Durna qatandırmı?

Yoxsa heç nə görmədi?

Uçdumu, qurtardımı?

Və ya

Eyni vaxtdır bir sözün qoşa hecası kimi

Ayrılmaz qəlbimiz,

Vüsəlin tünd atırlı alvan səltənətində

Xoşbəxt ömür edirik biz.

Həyat adiləşibmi sevincin çoxluğundan?!

(3. s.92-96.)

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz digər şeirlərdə isə assosiasiya əsasən ayrı-ayrı misralarda mövcud olmaqla, ümumi vəziyyəti və xüsusi məna çalarını tamamlamaq rolunu oynayır. Məsələn "Habibə" şeirində bulaq başında qurulan məclisdə onun kaman çalmasının təsiri fonunda M.Arifin sözlərlə desək "doğulan xatirə və duyğular" əks etdirilir. Həmin poetik təsvir ardıcılığını "çalır kamanəni kaman özü" misrası ilə tamamlamaq istəyən şair sanki birdən-birə onda oyanan "Gözümde ilk məna dəyişir, dönür dünya düşəcəmi səhmanə özü" assosiativ duyğusunu bura əlavə etmək zərurəti hiss edir. "Şəhidliyin zirvəsi" şeirində Nəsiminin qatlıni təsvir edərkən, "Qayıt" şeirində həsrət dolu günlərinə xatırlayarkən yenə də birdən-birə assosiativ bəşəri ümumiləşdirmələr aparmaq ehtiyacı duyur.

Altı yüz ildir bəşər

ağnılardan inildir.

Altı yüz ildir idrak

Çırpınır pələng kimi,

Altı yüz ildir bəşər

düşünər çatmaq yənə

məşəqqətli ölümlün

Nəsimi zirvəsinə (3.s.38.)

Yaxud

Həsrətin araya atdı dağ-dərə,

Sönən işıq oldun, batan səs oldun.

Qayıt, mənim gülüm qayıt, bu yərə,

Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun.

Qayıt yerinə qoy ayı,günəşi,

Yenə olduğu tək görüm həyatı.

Qayıt gözümlə nuri, könlüm atəşi,

Qayıt səhmənə sal bu kainatı. (3.s.86)

Belə assosiativ yanaşma üsulu poeziyanın inkişafına yeni ibarətəmiz obrazla zənginləşməsi baxımından "Ölümlün Nəsimi zirvəsi" və "Tələtümülü kainatın səhmənə salınması" kimi nadir tapıntılarda bəxş edir.

Şeirdə assosiasiyanın ən yüksək və professional nümunələrindən sayıla biləcək "Rənglər" silsiləsinə keçməzdən əvvəl 1960-cı illərdə bu sahədə müəyyən uğurlar qazanan Ə.Salahzadə və V.Səmədoğlunun ilk qələm təcrübələrindəki bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirtmək zəruridir. Çünki, F.Qoca, İ.Smayılzadə və A.Abdullazadənin ilk yaradıcılıq dövründə bəzi assosiativ məqamlara təsadüf edilsədə, onun nisbətən sistemli şəkildə özünü biruzə verən səciyyəvi cəhətləri daha çox bu iki şairin əsərlərində nəzərə çarpır. Ə.Salahzadə şeirində assosiativ ifadə tərzinin ilk nümunələri əsasən təbiət təsvirlərində və beynəlxalq mövzularda qələmə alınan poetik parçalarda özünü biruzə verir. Metoforik qarşılaşdırmalar şairin assosiativ təfəkkürünün əsas ifadə vasitələrindəndir. Belə əsərlərdə müəllif assosiativ çalarlara zəmin yaratmaq üçün mövzu ilə əlaqədar olaraq sual-cavab üsuluna müraciət edərək fikrin poetik təqdirinə nail olmağa çalışır.

Payızımı gəlib payız?

Bir qocaq tap sanasın

Sovqatının hamısını

Abşeronun səbət-səbət əncirini,

Sini-sini sanısını

Göyçayın

Közərəni narını tutar,

Bir ovcunda heyvasını (4.s.7.)

Bəzən də kiçik bir şeirdə metaforalarla müşayiət edilən hər hansı bir fikir məqsədə-nəticəyə doğru təbiət detalları ilə müqayisədə yada salma, xatırlatma yolu ilə xüsusi şəkildə mənalandırılır.

Doğulur,

ağlayır körpə,

pöhrə-pöhrə qalxır səsi,

Get-gədə pucurlanır,

Gündə tumurcuqlanır,

³² dos.ADPU-nun Ağcabədi filialı

Dilimin ucunda
Söz muncuqları.

Qığıldılar ləçəklərin
Qıyyalar çiçəklərin
Şəslərin budağında
Öncə
"ana" sözü açılır qönçü-qönçə
körpənin dodağında! (4. s.12)

Beynəlxalq mövzularda yazılmış şeirlərdə isə assosiativ ifadə vasitələrinin dairəsi genişlənərək bəşəri vüsat alır. Belə yazılarda "bənzəryönü bənzədiyənin", "xatırladılanla xatırlananın" arasındakı məsafə bir za da artır, onlar oxucudan xüsusi gərginlik və diqqət tələb edir. "Qorsio Lorcanın xatirəsinə" şeirində olduğu kimi:

"Qan" qışqırdı gitaranın bir simi,
"Qan" fişqırdı bir simi də!
Üfüq gəndə qızarırdı,
Şehə çiləndi qanı,
Axdı,
Yerə kök atdı,
Qanın torpaqını çantı!(4. s.10)

Ümumiyyətlə, Ə.Salahzadənin həm bu ilk mərhələdə, həm də sonralar qələmə aldığı əksər şeirləri bu və ya digər dərəcədə assosiativ çalarlarla zəngindir.

Ə.Salahzadənin fərqli olaraq V.Səmədoğlu bəzən sual cavab üsulunda bir qədər də irəli gedərək şeiri ancaq cavabsız, daha doğrusu, cavabı özündə olan suallar üzərində qurur.

Şairin assosiativ mahiyyəti şeirlərində metaforalar xüsusi sistem təşkil edir, ancaq şeirin özü bütövlükdə metaforik səciyyə daşıyır. Bu cəhət onun bir sıra adsız və "Diogenin çırağı", "Kölgələr", "Araz", "Maqnitofon", "Dünyanın ən ağır qanteli" kimi şeirlərində daha çox nəzərə çarpır.

Mən bir dəfə
dünyanın ən ağır
qantelini qaldırdım,
telefon çağırırdı məni.
Götürdüm dəstəyi,
Şəş gəldi
Özünü ələ al,

Öldü...

Qüvvəm çatmadı,
düşdü əlimdən
dünyanın ən ağır qanteli (5. s.19)
Şeirdə assosiativ təfəkkürün daha sistemli nümunələrinə R.Rzanın "Rənglər" silsiləsində rast gəlirik. Bu silsiləyə hazırlıq mərhələsini hələ bir şeirdən ibarət olan assosiasiya nümunələri ilə keçən və beş misrada Şeir yazma bilmirəm.
Nə ürəyim göynəyir,
Nə sözlər yandırır dodaqlarımı
ağrısız,göynəksiz
Şeir olarmı? – (6. s.12)

Böyük şair Məhəmməd Hadini belə "ağnılar" və "göynəkləri" ilə yada salıb vəsf edən R.Rza "Rənglər" silsiləsindəki ayrı-ayrı poetik parçalarda hər bir rəngin müxtəlif çalarlarına cəmi bir və ya iki misra "sərt" edir.

Ağdan qaraya, maviden sarıya qədər bütün rənglərə ayrıca mənə çaları verən şair bəzən metafora, bəzən də orijinal istiarələr vasitəsilə elə gözlənilməz tapıntılara nail olur ki, poetik təxəyyülün gücü və imkanları oxucunu təəccübləndirməyə bilmir. Məsələn, "Firuzəyi" kimi o qədər də tez nəzərə çarpmayan rəngi R.Rza kiçik bir şeirdə altı cür assosiativ çalarlarla mənalandırır:

Xatirələrdə qalmış məhəbbət ağrıları
Dənizin yarasığı.
Yaşıl abajurdan
mavi divara düşmüş
lampa işığı.
Yoxsul qız barmaqlarının həsrəti.
Cəfər Cabbarlının Bakısı
Dünyadakı gözlərdən
ancaq ikisi. (7. s.21)

Şair bütün rənglərə ayrıca şeir həsr etdikdən sonra bununla kifayətlənməyib axtarıqlarını davam etdirir və onların başqa çalarlarını da yeni-yeni poetik parçalarda da müxtəlif səpkidə mənalandırır. "Qaranın dörd çaları", "Qırmızının inamı

çaları", "Mavinin təsəlli çaları", "Saman sarısı" və s. belə yeni poetik tapıntılardır. Məsələn "San", "Kürən" kimi şeirlərlə bu rəngin daha çox siyasi-içtimai ruhlu, təbiət və məhəbbətlə bağlı çalarlarını verdiyindən sonra ona nəyə görə yenidən qayıtmağa ehtiyac duyduğunun səbəblərini açmaq üçün elə orijinal metaforik cəhətlərə müraciət edir ki, şair irad tutmağa əsas tapmaq mümkün olmur.

Anadan olduğu evin,
Çılpaq divarlarına həsrət.
Peşimanlıq qoxuyan həqiqət
Qürubun şəfaqlərində
yaralı qəlbinə meydan oxuyan
Nazim Hikmət
və onun ağır məhəbbəti.
Bir xırmanı bir külfətə,
bir doyurmuş, az olan
arpanın külləsi
Qış günəşi. (7. s.25)

Beləliklə, deyə bilərik ki, 1960-cı illərin əvvəlləri poeziyanın inkişafında istər mövzu və məzmunun əhatə dairəsi, istər ideya istiqaməti, istərsə də obrazlı poetik ifadə tərzinin yeni və daha mürəkkəb çalarları baxımından xüsusi mərhələ mahiyyəti daşıyır. Ümumilikdə belə bir əsaslı qənaətə gəlmək mümkündür ki, 60-cı illər Azərbaycan poeziyası inkişaf problemlərinin mahiyyəti etibarilə bir sıra ideya-bədii keyfiyyət dəyişiklikləri və novator axtarıqlarının yeni səciyyəsi ilə əlamətləndirilir.

Ədəbiyyatşünas Vaqif Zauru (Allahverdiyev sözləri ilə desək: "Bu inkişaf prosesində ritorik pafosdan, patetik ifadə tərzindən uzaqlaşma, fikrin ifadə tərzində konkretiyə, obrazlı daha sonar isə assosiativ təfəkkür tərzinə keçid və novator keyfiyyətlərinə meyli istiqamətinə müxtəlif problemlərlə qarşılaşan həmin dövr poeziyası öz növbəsində bütövlükdə ədəbiyyatın qarşısında müəyyən problemlər qoymuşdur." (8.s.110.)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullazadə Arif. "Şairlər və yollar". Bakı, Elm, 1984.
2. R.Rza. "Duyğular, düşüncələr". Bakı, Azərşə, 1964.
3. Ə.Kərim. "Qaytar Ana borcunu". Bakı, Gənclik, 1970.
4. Ə.Salahzadə. "Gözlər baxır dünyaya". Bakı, Gənclik, 1976.
5. V.Səmədoğlu. "Yoldan telegram". Bakı, Gənclik, 1968.
6. R.Rza. "Geniş yollara çıx". Azərbaycan jurnalı, 1963.
7. R.Rza. "Dözümlü". Bakı, Azərşə, 1965.
8. V.Zauru. "Poeziyanın inkişaf yolları". Bakı, Ozar, 1997.

Xülasə:

1960-cı illərin əvvəllərində poeziyaya yeni ədəbi qüvvələr əlməyə başlayır ki, bu da şeirin novator axtarıqlar prosesini gücləndirməklə, onu yeni və mühüm ideya-bədii keyfiyyətlərlə dolğunlaşdırmağa nəsilərin dəyişməsi hesabına ümumilikdə ədəbiyyatın inkişafına təkan verir.

F.Qoca, F.Sadiq, Ə.Salahzadə kimi gənclərin şeirləri özünün müasir ifadə tərzini, obrazlı mahiyyəti və əlvan forma xüsusiyyətləri ilə ilk mərhələdən diqqəti cəlb etməyə başlayırlar. Onların bir qisminin poeziyada novator axtarıqlar üsulları ənənəvi formalarda yeni və orijinal obrazlar vasitəsilə reallaşırsa, o biri qisminin əsərlərində həm forma yeniliyi, həm orijinal ifadə tərzini, həm də müstəqil obrazlar ələməli vəhdətdə götürülür, üçüncü qismində isə bütün bunlarla yanaşı həm də assosiativ təfəkkür aparıcı mahiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Poeziya, şeir, novator, obrazlı assosiativ, təfəkkür, poetik, ifadə, Rəsul Rza, ritorik.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova